पठतु संस्कृतम्

कोविद:

दशम-पाठः

सूक्तिः

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

पदविभागः

न, हि, ज्ञानेन, सदृशम्, पवित्रम्, इह, विद्यते

सन्धिः

सदृशं + पवित्रम् - अनुस्वारः

अन्वयः

ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् इह न हि विद्यते ।

सूक्तिः

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

भगवद्गीता ४.३८.

तात्पर्यम्

ज्ञानतुल्यं पावनं वस्तु अन्यत् किमपि नास्ति ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

न	- अव्ययम्	
हि	- अव्ययम्	
ज्ञानेन	- अ. नपुं. तृ. ए	तत्त्वज्ञानेन
पवित्रम्	- अ. नपुं. प्र. ए	पावनम्
सदृशम्	- अ. नपुं. प्र. ए	तुल्यम्
विद्यते	- विद् धातुः, लट् प्र. ए	अस्ति
इह	- अव्ययम्	अत्र

सूक्तिः

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

बृहन्नारदीय-पुराणम्

पदविभागः

अवश्यम्, एव, भोक्तव्यम्, कृतम्, कर्म, शुभाशुभम्

सन्धिः

भोक्तव्यम् + कृतम् - अनुस्वारः

कृतम् + कर्म - अनुस्वारः

अन्वयः

शुभाशुभं कृतं कर्म अवश्यम् भोक्तव्यम् एव ।

सूक्तिः

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।

तात्पर्यम्

अस्माकं सुकृतस्य दुष्कृतस्य च कृतम् अस्माभिः अनुभोक्तव्यम् एव ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

अवश्यम्	- अव्ययम्.	निश्चयेन
एव	- अव्ययम्	
भोक्तव्यम्	- अ. नं. प्र. ए.	अनुभवितव्यम्
कृतम्	- अ. नं प्र. ए.	आचरितम्
कर्म	- न. नं. प्र. ए.	प्रवृत्तिः
शुभाशुभम्	- अ. नं. प्र. ए.	सुकृतं दुष्कृतं च

अन्वयः - १

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र! वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिम् अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ।।

पदविभागः

भक्त्या, गुरौ, मयि, अनुकम्पया, च, प्रीता, अस्मि, ते, पुत्र, वरम्, वृणीष्व, न, केवलानाम्, पयसाम्, प्रसूतिम्, अवेहि, माम् , कामदुघाम्, प्रसन्नाम्

सन्धिः

मयि + अनुकम्पा - यण्
प्रीता + अस्मि - सवर्णदीर्घः

अन्वयः - १

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	- अस्मि, वृणीष्व, अवेहि
प्रथमा	- प्रीता
द्वितीया	- वरम्, प्रसूतिम्, माम्, कामदुघाम्, प्रसन्नाम्
तृतीया	- भक्त्या, अनुकम्पया,
चतुर्थी	- ते
षष्ठी	- केवलानाम्, पयसाम्
सप्तमी	- गुरौ, मयि
सम्बोधनप्रथमा	- पुत्र
अव्ययम्	- न, च

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

	- पुत्र	हे वत्स!
क्रियापदम्	- अस्मि	
का अस्मि ?	- अहम्	नन्दिनी
कीदृशी अस्मि ?	- प्रीता	प्रसन्ना
कस्मै प्रीता ?	- ते	तुभ्यम्
कया प्रीता ?	- भक्त्या	सेवानिष्ठया
कस्मिन् भक्त्या ?	- गुरौ	वसिष्ठे
पुनः कया प्रीता ?	- अनुकम्पया	दयया
कस्याम् अनुकम्पया ?	- मयि	नन्दिन्याम्

अन्वयः - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- वृणीष्व	स्वीकुरु
कः वृणीष्व ?	- त्वम्	
कं वृणीष्व ?	- वरम्	ईप्सितम्
क्रियापदम्	- न अवेहि	न जानीहि
कः न अवेहि ?	- त्वम्	
कां न अवेहि ?	- प्रसूतिम्	
केषां प्रसूतिम् ?	- पयसाम्	क्षीराणाम्
कीदृशानां पयसाम् ?	- केवलानाम्	
क्रियापदम्	- अवेहि	विद्धि
काम् अवेहि ?	- प्रसन्नां माम्	प्रीतां नन्दिनीम्
कीदृशीम् अवेहि ?	- कामदुघाम्	सर्वकामदात्रीम् कामधेनुम्

अन्वयः - १

अन्वयः

पुत्र! गुरौ भक्त्या, मयि अनुकम्पया च ते प्रीता अस्मि। वरं वृणीष्व। मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न अवेहि। प्रसन्नां मां कामदुघाम् अवेहि।

तात्पर्यम्

गुरोः वसिष्ठस्य विषये दिलीपस्य भक्तिः अनुपमा आसीत्। तथैव धेनोः विषये तस्य दयापि। नन्दिनी इदम् उभयमपि मनसि निधाय कथयति - "पुत्र ! अहं प्रसन्ना। यं वरम् इच्छसि, तं स्वीकर्तुम् अर्हसि। इयं धेनुः कं वा वरं दद्यात् इति संशयः मास्तु। यथा अहं क्षीरदायिनी अस्मि, तथैव प्रसन्ना अहम् अपेक्षितं वस्तु अपि दातुं समर्था अपि। अहं कामदुघा अस्मि, अतः वरं स्वीकुरु" इति ।

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

1. भक्त्या - इ. स्त्री. 'भक्ति' शब्दः तृ. ए.
2. गुरौ - उ. पुं. 'गुरु' शब्दः स. ए.
3. मयि - द. त्रि. 'अस्मद्' शब्दः स. ए.
4. अनुकम्पया - आ. स्त्री. 'अनुकम्पा' शब्दः तृ. ए.
5. च - अव्ययम्
6. प्रीता - आ. स्त्री. 'प्रीता' शब्दः प्र. ए.
7. अस्मि - अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः उ. ए.
8. ते - द. त्रि. 'युष्मद्' शब्दः च. ए
9. पुत्र - अ. पुं. 'पुत्र' शब्दः स-प्र. ए.
10. वरम् - अ. पुं. 'वर' शब्दः द्वि. ए.

अन्वयः - १

व्याकरणांशाः

11. वृणीष्व - वृ धातुः आत्मनेपदी लोट्-लकारः म. ए.
12. न - अव्ययम्
13. केवलानां - अ. नपुं. 'केवल' शब्दः ष. ब.
14. पयसाम् - स. नपुं. 'पयस्' शब्दः ष. ब.
15. प्रसूतिम् - इ. स्त्री. 'प्रसूति' शब्दः द्वि. ए.
16. अवेहि - अव + इण् धातुः परस्मैपदी लोट्-लकारः म. ए.
17. माम् - द. त्रि. 'अस्मद्' शब्दः द्वि. ए.
18. कामदुघाम् - आ. स्त्री. 'कामदुघा' शब्दः द्वि. ए.
19. प्रसन्नाम् - आ. स्त्री. 'प्रसन्ना' शब्दः द्वि. ए.

अन्वयः - २

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ।।

पदविभागः

सन्तानकामाय, तथा, इति, कामम्, राज्ञे, प्रतिश्रुत्य, पयस्विनी, सा, दुग्ध्वा, पयः, पत्रपुटे, मदीयम्, पुत्र, उपभुङ्क्ष्व, इति, तम्, आदिदेश

सन्धिः

तथा + इति - गुणः
पुत्र + उपभुङ्क्ष्व - गुणः
उपभुङ्क्ष्व + इति - गुणः

अन्वयः - २

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम्	- आदिदेश, उपभुङ्क्ष्व
प्रथमा	- पयस्विनी, सा
सम्बोधनप्रथमा	- पुत्र
द्वितीया	- कामम्, पयः, मदीयम्, तम्
चतुर्थी	- सन्तानकामाय, राज्ञे
सप्तमी	- पत्रपुटे
अव्ययम्	- तथा, इति, दुग्ध्वा, प्रतिश्रुत्य

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- आदिदेश	आज्ञापितवती
का आदिदेश ?	- सा	नन्दिनी
कीदृशी सा ?	- पयस्विनी	धेनुः
कम् आदिदेश ?	- तम्	दिलीपम्
किं कृत्वा आदिदेश ?	- प्रतिश्रुत्य	प्रतिज्ञाय
कं प्रतिश्रुत्य ?	- कामम्	वरम्
कस्मै प्रतिश्रुत्य ?	- राज्ञे	नृपाय दिलीपाय
कीदृशाय राज्ञे ?	- सन्तानकामाय	सन्ततिम् इच्छते
किमिति प्रतिश्रुत्य ?	- तथा इति	तथास्तु इति
	- पुत्र!	हे वत्स!

अन्वयः - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- उपभुङ्क्ष्व	पिब
किम् उपभुङ्क्ष्व ?	- पयः	क्षीरम्
कीदृशं पयः ?	- मदीयम्	मम
किं कृत्वा उपभुङ्क्ष्व ?	- दुग्ध्वा	दोहनं कृत्वा
कुत्र दुग्ध्वा ?	- पत्रपुटे	पर्णनिर्मिते पात्रे

अन्वयः - २

अन्वयः

सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे तथा इति कामं प्रतिश्रुत्य पुत्र! मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व इति तम् आदिदेश ।

तात्पर्यम्

चक्रवर्ती दिलीपः सन्तानार्थं धेनुं नन्दिनीं प्रार्थयामास । सन्तुष्टा सा गौः "तथास्तु" इति वरं दत्तवती । कार्यमपि सूचितं तया । 'मदीयं क्षीरं पर्णानां पात्रे दुग्ध्वा, ततः पिब' इति राजानं सा असूचयत् ।

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

1. सन्तानकामाय - अ. पुं. 'सन्तानकाम' शब्दः च. ए.
2. तथा - अव्ययम्
3. इति - अव्ययम्
4. कामम् - अ. पुं. 'काम' शब्दः द्वि. ए.
5. राज्ञे - न. पुं. 'राजन्' शब्दः च. ए.
6. प्रतिश्रुत्य - अव्ययम् (प्रति + श्रु + ल्यप्)
7. पयस्विनी - ई. स्त्री. 'पयस्विनी' शब्दः प्र. ए.
8. सा - द. स्त्री. 'तद्' शब्दः प्र. ए.
9. दुग्ध्वा - अव्ययम् (दुह् + क्त्वा)
10. पयः - स. नं. 'पयस्' शब्दः द्वि. ए.
11. पत्रपुटे - अ. नं. 'पत्रपुट' शब्दः स. ए.
12. मदीयम् - अ. नं. 'मदीय' शब्दः द्वि. ए.

अन्वयः - २

व्याकरणांशाः

13. पुत्र - अ. पु. 'पुत्र' शब्दः स-प्र. ए.
14. उपभुङ्क्ष्व - उप + भुज् धातुः आत्मनेपदी, लोट्-लकारः म. ए.
15. इति - अव्ययम्
16. तम् - द. पुं. 'तद्' शब्दः द्वि. ए..
17. आदिदेश - आ + दिश् धातुः परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.

अन्वयः - २

समासाः

1. सन्तानं कामयते इति, तस्मै - उपपदसमासः
2. पत्राणां पुटः, तस्मिन् - षष्ठी-तत्पुरुषः

अन्वयः - ३

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ।।

पदविभागः

सः, नन्दिनीस्तन्यम्, अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः, वत्सहुतावशेषम्, पपौ, वसिष्ठेन, कृताभ्यनुज्ञः, शुभ्रम्, यशः, मूर्तम्, इव, अतितृष्णः

सन्धिः

सः + नन्दिनीस्तन्यम् - विसर्ग-लोपः
वत्सलः + वत्सहुतावशेषम् - विसर्ग-उकारः
यशः + मूर्तम् - विसर्ग-उकारः
इव + अतितृष्णः - सवर्णदीर्घः

अन्वयः - ३

वाक्य-विश्लेषणम्

क्रियापदम् - पपौ

प्रथमा - सः, अनिन्दितात्मा, सद्वत्सलः, कृताभ्यनुज्ञः, अतितृष्णः

द्वितीया - नन्दिनीस्तन्यम्, वत्सहुतावशेषम्, शुभ्रम्, यशः, मूर्तम्

तृतीया - वसिष्ठेन

अव्ययम् - इव

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रियापदम्	- पपौ	पीतवान्
कः पपौ ?	- सः	दिलीपः
कीदृशः सः ?	- अनिन्दितात्मा	अगर्हित-स्भावः
पुनः कीदृशः ?	- सद्वत्सलः	सज्जनेषु प्रेमयुक्तः
पुनः कीदृशः?	- कृताभ्यनुज्ञः	विहित-अनुमतिः
केन कृताभ्यनुज्ञः ?	- वसिष्ठेन	गुरुणा
पुनः कीदृशः पपौ ?	- अतितृष्णः	अत्यन्तं उत्सुकः
किं पपौ ?	- नन्दिनीस्तन्यम्	नन्दिन्याः क्षीरम्

अन्वयः - ३

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कीदृशं नन्दिनीस्तन्यम् ? - वत्सहुतावशेषम् वत्सस्य पानानन्तरम् होमविधौ उपयुज्य यत् शिष्टम्, तत्

पुनः कीदृशं ? - शुभ्रम् शुद्धम्
किमिव पपौ ? - यशः कीर्तिम् इव
कीदृशं यशः ? - मूर्तम् द्रव्यरूपम्

-

अन्वयः - ३

अन्वयः

अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः सः वत्सहुतावशेषं नन्दिनीस्तन्यं शुभ्रं मूर्तं यशः इव अतितृष्णः पपौ ।

तात्पर्यम्

अन्येद्युः वसिष्ठाश्रमे अग्निहोत्रविधिः समाप्तः । वत्सोऽपि क्षीरं पीतवान् । ततो दिलीपः अवशिष्टं क्षीरं वसिष्ठस्य अनुमतिं सम्प्राप्य अपिबत् । क्षीरम् अतीव स्वच्छं, श्वेतञ्च आसीत् । कीर्तिः एव शरीरं धृत्वा समागता इव भासते स्म । तादृशम् अपूर्वं क्षीरम् अतीव आशापूर्वकं दिलीपः पीतवान् ।

अन्वयः - ३

व्याकरणांशाः

1. सः - द. पु. 'तद्' शब्दः प्र. ए.
2. नन्दिनीस्तन्यम् - अ. नं. 'नन्दिनीस्तन्य' शब्दः द्वि. ए.
3. अनिन्दितात्मा - न. पुं. 'अनिन्दितात्मन्' शब्दः प्र. ए.
4. सद्वत्सलः - अ. पु. 'सद्वत्सल' शब्दः प्र. ए.
5. वत्सहुतावशेषम् - अ. नं. 'वत्सहुतावशेष' शब्दः द्वि. ए.
6. पपौ - पा धातुः परस्मैपदी लिट्-लकारः प्र. ए.
7. वसिष्ठेन - अ. पुं. 'वसिष्ठ' शब्दः तृ. ए.
8. कृताभ्यनुज्ञः - अ. पु. 'कृताभ्यनुज्ञ' शब्दः प्र. ए.
9. शुभ्रम् - अ. नं. 'शुभ्र' शब्दः द्वि. ए.
10. यशः - स. नं. 'यशस्' शब्दः द्वि. ए.
11. मूर्तम् - अ. नं. 'मूर्त' शब्दः द्वि. ए.
12. इव -अव्ययम्
13. अतितृष्णः - अ. पुं. 'अतितृष्ण' शब्दः प्र. ए.

अन्वयः - ३

समासः

1. नन्दिन्याः स्तन्यम् तत् - षष्ठी-तत्पुरुषः
2. न निन्दितः - नञ्-तत्पुरुषः
3. अनिन्दितः आत्मा यस्य सः - बहुव्रीहिः
4. सत्सु वत्सलः - सप्तमी-तत्पुरुषः
5. कृता अभ्यनुज्ञा यस्य सः - बहुव्रीहिः
6. अतिशयिता तृष्णा यस्य सः - बहुव्रीहिः

सुबन्धुः

- एषः प्रसिद्धस्य 'वासवदत्ता' नामकस्य गद्यकाव्यस्य रचयिता।
- एतस्य कालः क्रि. श. षष्ठं शतकम् आसीत् इति श्रूयते ।
- सुबन्धुः स्वस्य ग्रन्थे ' श्रीपर्वतः इव सन्निहितः मल्लिकार्जुनः' इति श्रीशैलविषये उक्तवान् इत्यतः एषः दाक्षिणात्यः स्यात् इति विदुषाम् अभिप्रायः ।
- अस्य काव्ये वर्णनात्मकः भागः अधिकः ।
- यद्यपि सुबन्धुना स्वकाव्ये उपमा, रूपकम्, उत्प्रेक्षा, विरोधाभासः, परिसंख्या इत्यादीनाम् अलङ्काराणाम् उपयोगः कृतः, तथापि श्लेषालङ्कारविषये एतस्य महती प्रीतिः ।
- अस्य भाषा सुलभा, सरला च ।
- 'वासवदत्ता' एका एव अस्य कृतिः ।

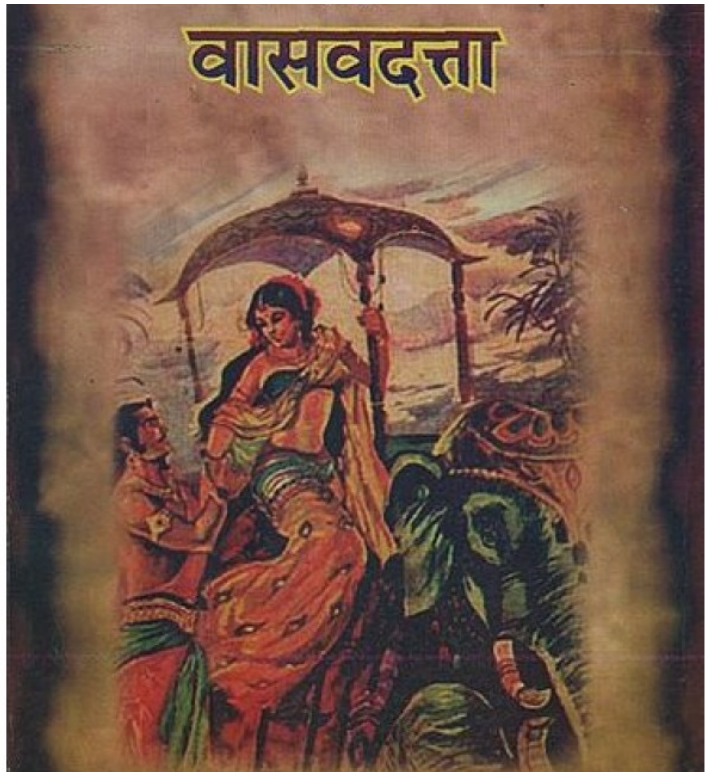

बाणः

- गद्यकाव्यस्य स्मराणात् सर्वे ' कादम्बरी ' ग्रन्थम् अवश्यं स्मरन्ति ।
- तस्याः कादम्बर्याः रचयिता बाणभट्टः ।
- तस्य अपरा कृतिः हर्षचरितम् ।
- संस्कृतस्य बहूनां कवीनां देशकालादिकं सुस्पष्टं न ज्ञायते ।
- किन्तु बाण-भट्टस्य देशादिकं तावत् सुस्पष्टम् ।
- शोणानदीतीरे विद्यमानं चित्रकूटम् एतस्य जन्मस्थलम् ।
- एतस्य पिता चित्रभानुः, माता राज्यदेवी ।
- एषः सप्तमे शतके आसीत् ।
- स्थाणेश्वरराज्यस्य हर्षदेवस्य आस्थाने आसीत् एषः ।

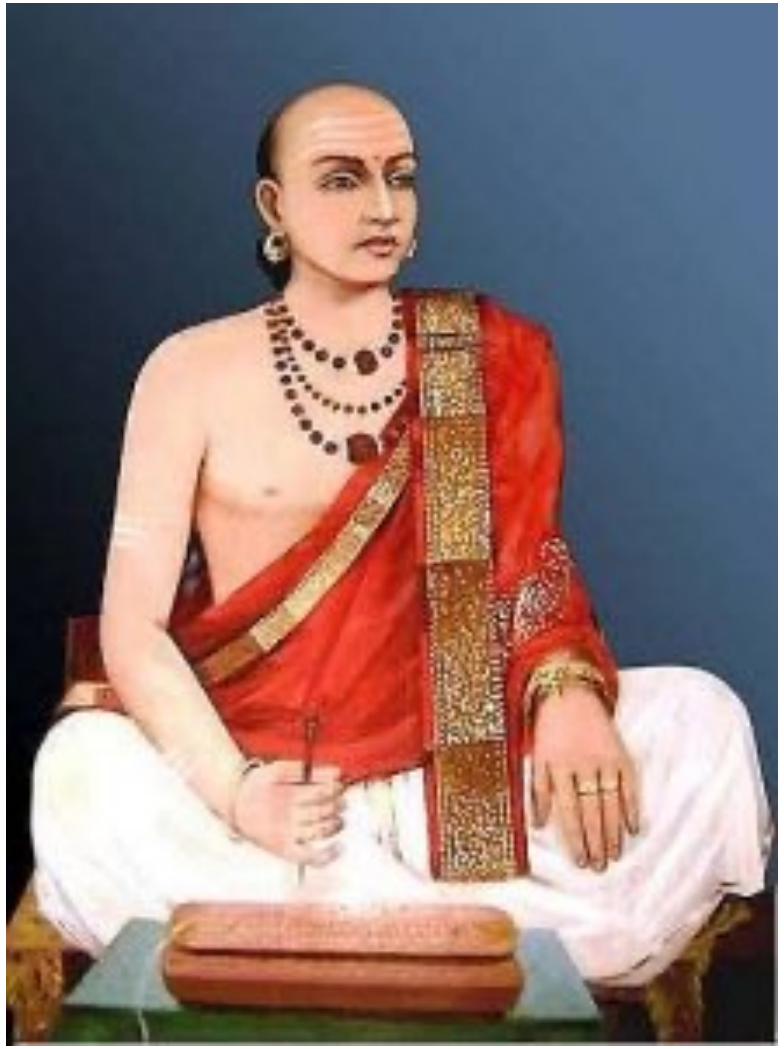

बाणः

- एषः स्ववंशपरिचयादिकं हर्षचरितनामके ग्रन्थे उल्लिखितवान् अस्ति ।
- बाणस्य लोकानुभवः विशेषतः आसीत् ।
- तस्य जीवनं दारिद्र्यमयं न आसीत् ।
- राजाश्रयादपि तस्य सम्पत्तिः अवर्धत ।
- अतः तदीयं जीवनं सुखमयम् आसीत् ।
- गुणाढ्येन बृहत्कथायाम् उक्तां कथाम् आधारीकृत्य बाणेन 'कादम्बरी' रचिता ।
- कादम्बर्याः समाप्तितः पूर्वम् एव बाणः दिवं गतः इति श्रूयते ।
- ततः कादम्बर्याः उत्तरार्धं तदीयः पुत्रः भूषणभट्टः रचितवान् ।
- गद्यरचनायां बाणभट्टस्य अपूर्वं सामर्थ्यम् ।

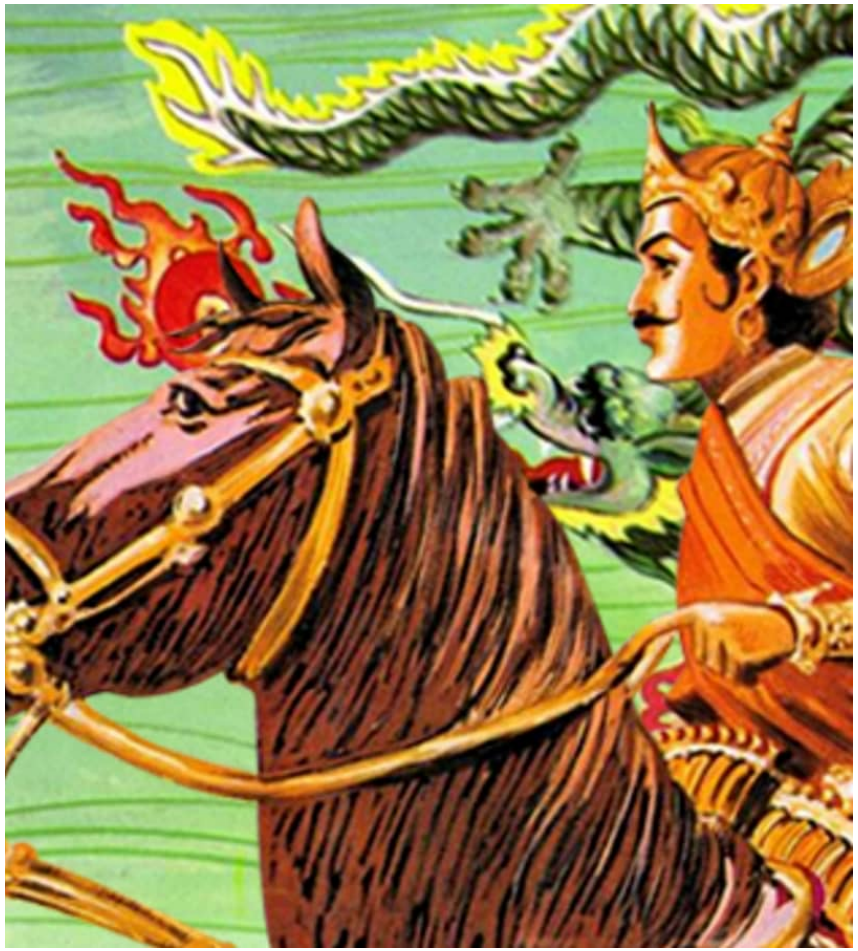

बाणः

- कादम्बर्यां दीर्घाणि वर्णनानि यथा, तथैव सामान्यानि वर्णनानि अपि सन्ति एव ।
- तथापि दीर्घवाक्ययुक्तानि वर्णनानि दृष्ट्वा केचन चिन्तयन्ति यत् कादम्बरी गहनारण्यायते इति ।
- 'हर्षचरितम्' आख्यायिका इति उच्यते ।
- आख्यायिका गद्यकाव्यस्य कश्चन प्रभेदः ।
- हर्षचरिते चक्रवर्तिनः हर्षस्य चरितं वर्ण्यते ।
- यद्यपि अत्र चरित्रवर्णनं क्रियते तथापि काव्यगुणाः समग्रे काव्ये दृश्यन्ते एव ।
- हर्षचरितस्य आदौ बाणेन उच्छ्वासत्रये स्वीया कथा उक्ता अस्ति ।
- ‘बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्’ इति वचनं श्रूयते बाणविषये ।
- एतत् वाक्यम् एव तस्य श्रेष्ठतां द्योतयति ।

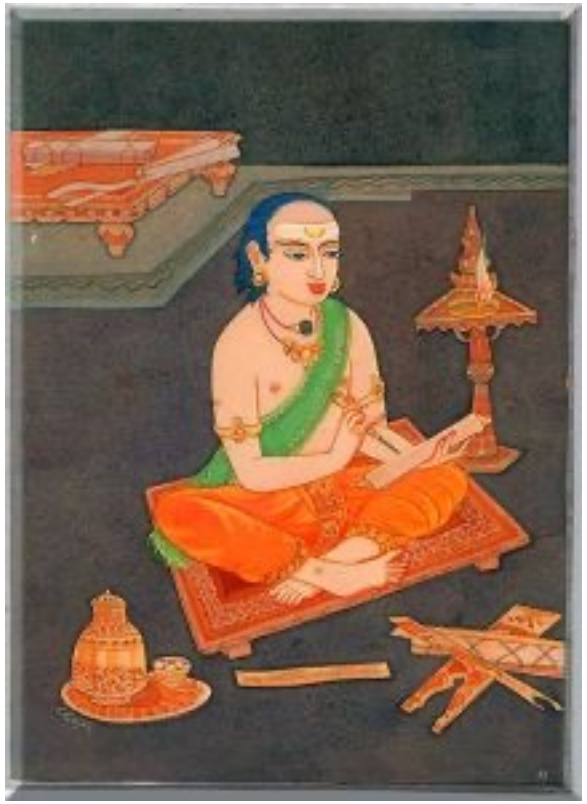

दण्डी

- प्रसिद्धस्य ' दशकुमारचरितम् ' इत्येतस्य ग्रन्थस्य कर्ता एषः ।
- अस्य कालः षष्ठं शतकम् ।
- दामोदरस्य पौत्रः एषः 'काव्यादर्शः' इति प्रसिद्धम् अलङ्कारलक्षणग्रन्थम् 'अवन्तिसुन्दरीकथा' इति कथाग्रन्थं चापि लिखितवान् ।
- अस्य कवेः भाषा मधुरा, सरला, सुबोधा च ।
- 'दण्डिनः पदलालित्यम्' इति लोकोक्तिः अपि अस्ति ।
- उपमादीनाम् अलङ्काराणां प्रयोगे कविः अतीव समर्थः ।
- दण्डी काञ्च्यां वासं करोति स्म इति श्रूयते ।
- गद्यकाव्यक्षेत्रे यथा बाणस्य नाम, तथैव दण्डिनः नाम अपि सूप्रसिद्धम्

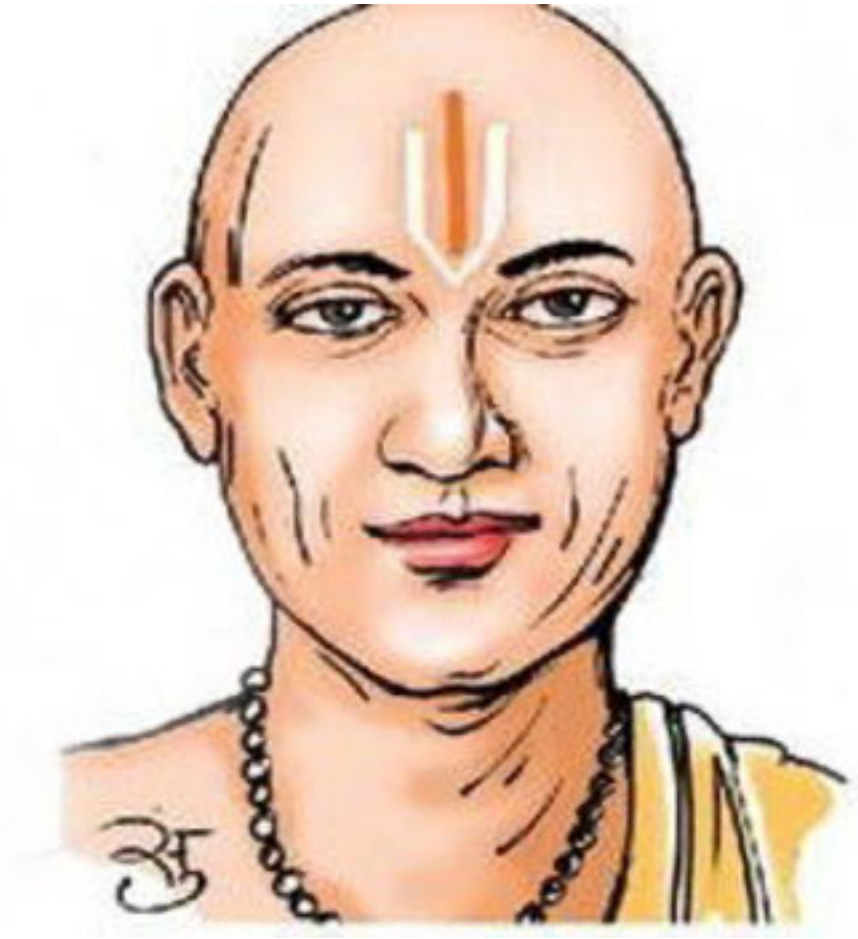

धनपालः
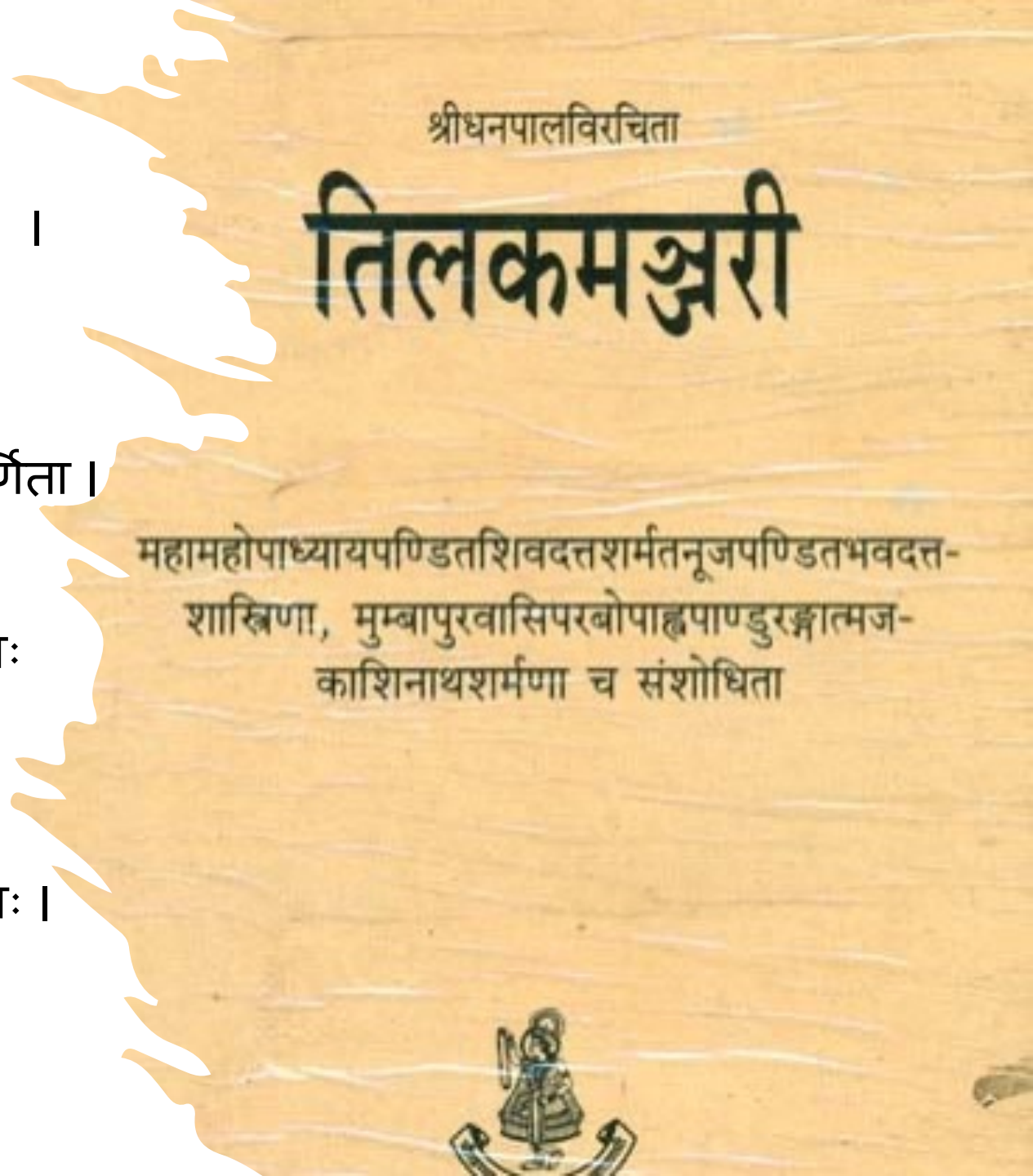
- ' तिलकमञ्जरी ' इत्येतस्य ग्रन्थस्य रचयिता धनपालः ।
- एषः दशम्यां क्रिस्तशताब्द्याम् आसीत् इति विदुषाम् अभिप्रायः ।
- तिलकमञ्जर्यां समरकेतुतिलकमञ्जर्योः प्रणयकथा वर्णिता ।
- धनपालः बाणस्य कृतिं प्राधान्येन अनुसृतवान् अस्ति ।
- अतः तिलकमञ्जरी कादम्बर्याः वेषान्तरम् इति पण्डिताः वदन्ति ।
- धनपालेन 'पैयलच्छि' नामकः प्राकृतकोषः, 'ऋषभपञ्चाशिका ' नामकः प्राकृतस्तोत्रग्रन्थश्चापि रचितः ।